

УДК 811.161.2:801.612

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2024-209-43>

КЛАСИФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ АКЦЕНТНИХ ТИПІВ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ)

CLASSIFICATION FEATURES OF ACCENT TYPES (BASED ON THE MATERIAL OF THE UKRAINIAN LANGUAGE)

Пономаренко С. С.,

orcid.org/0009-0002-5045-4337

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української філології

та міжкультурної комунікації

Чорноморського національного університету імені Петра Могили

У статті проаналізовано лінгвістичні концепції акцентних типів в українському мовознавстві з погляду синхронії; визначено основні різновиди акцентних типів для синтетичних мов з різномісним (нефіксованим) наголосом, з-поміж яких запропоновано виділяти формотвірні (словозмінні), дериваційні (словотвірні) та формотвірні-дериваційні акцентні типи (АТ), що характеризуються низкою специфічних ознак, притаманних кожному з різновидів. Так, нами встановлено, що формотвірні АТ визначаються тільки в системі повнозначних змінюваних слів (як похідних, так і непохідних), тоді як дериваційні АТ притаманні лише змінюваним і незмінюваним лексико-граматичним класам слів (які є обов'язково похідними). У цій студії доведено, що найчастіше акцентні характеристики з погляду словозміни і словотворення відрізняються, отже, те саме слово може належати до різних (у плані рухомості/нерухомості) акцентних типів. Крім формотвірних акцентних типів (ФАТ) і дериваційних акцентних типів (ДАТ), виділяємо також формотвірні-дериваційний акцентний тип (ФДАТ), який визначається для певних граматичних класів, таких, як ступеньовані форми прикметників, дієприкметники, дієприслівники. Зроблено спробу визначити внутрішню організацію (структуру) АТ, а також класифікувати на підтипи формотвірні й дериваційні акцентні типи: з'ясовано, що в основі формотвірного акцентного типу лежить словозмінна акцентна парадигма і вони притаманні всім змінюваним частинам мови (незмінювані слова — прислівники, дієприслівники — не мають ФАТ), тоді як в основі ДАТ лежить акцентуація компонентів бінарної одиниці дериватології — словотвірної пари і які притаманні як змінюваним, так і незмінюваним словам: головною умовою є похідність аналізованої лексеми (для непохідних слів ДАТ не визначається). Крім зазначених критеріїв, визначено ще низку ознак, що відрізняють один акцентний тип від іншого.

Ключові слова: акцентна парадигма, акцентна крива, словозмінна парадигма, словотвірна пара, формотвірний акцентний тип (ФАТ), дериваційний акцентний тип (ДАТ), формотвірні-дериваційний акцентний тип (ФДАТ).

The article analyzes linguistic concepts of accent types in Ukrainian linguistics from the point of view of synchrony; the main varieties of accent types for synthetic languages with variable (non-fixed) stress are defined, among which it is proposed to distinguish form-forming (word-changing), derivational (word-forming) and form-forming-derivational accent types (AT), which are characterized by a number of specific features inherent in each of the varieties. Thus, it has been established that formative ATs are defined only in the system of full-meaning changing words (both derived and non-derivative), while derivational ATs belong only to the changing and unchanging lexical-grammatical classes of words (which are necessarily derived). In this study, it is proven that most often accentual characteristics differ from the point of view of word change and word formation, therefore, the same word can belong to different (in terms of mobility/immobility) accent types. In addition to formative and derivational AT, we also single out formative and derivational AT, which is defined for certain grammatical classes, such as graded forms of adjectives, participles, adverbs. An attempt was made to determine the internal organization (structure) of the AT, as well as to classify formative and derivational accent types into subtypes: it was found that the basis of the formative accent type is the word-changing accent paradigm and they are inherent in all changing parts of speech (invariable words – adverbs, adverbs – do not have formative AT), while the basis of the derivational AT is a word-forming pair and which are characteristic of both changing and unchanging words: the main condition is the derivation of the analyzed lexeme (for non-derivative words, the derivational AT is not

determined). In addition to the specified criteria, a number of other features that distinguish one accent type from another have been defined.

Key words: accent paradigm, accent type, accent curve, word-changing paradigm, word-forming pair, formative (word-changing) AT, derivational (word-forming) AT, formative-derivative AT.

Постановка проблеми. Наголос відіграє важливу роль у процесі як формотворення, так і в процесі словотворення. У процесі формотворення наголос разом із формотворчим афіксом бере участь в оформленні словоформи лексеми, і ця сукупність словоформ утворює словозмінну парадигму повнозначного слова. В. М. Винницький зазначає: «Український наголос відіграє важливу роль у парадигматичному існуванні слова, тобто слова як граматичної одиниці... У парадигматичному плані основна функція наголосу полягає в тім, що він виступає засобом упорядкування парадигми слова і з другого боку засобом протиставлення, розрізнення граматичних класів слів» [1, с. 24]. У процесі формотворення, або словозміни, наголос, як правило, виступає вторинним (допоміжним) засобом, проте іноді лише наголос виступає єдиним засобом розрізнення граматичного значення. Це відбувається тоді, коли формотворчі засоби перебувають в омонімічних відношеннях, пор.: *рук-і* (род. одн.) і *ру́к-и* (наз. мн.), *пере-но́с-и-ти* (недок. вид) і *пере-нос-і́-ти* (док. вид). У межах словозмінної парадигми наголос змінюваної частини мови, як відомо, може бути рухомим і нерухомим.

Як бачимо, ця концепція акцентного типу характеризує наголос у межах словозмінних парадигм повнозначних похідних і непохідних слів (за винятком прислівників, що не мають морфологічних категорій, а відтак – форм словозміни).

Цілком закономірним постають питання: що таке акцентний тип і які його різновиди є в мовах з різномісним та рухомим/нерухомим наголосом? Що розуміють під поняттям «акцентний тип» з погляду синхронії та діахронії та яких змін зазнало це поняття протягом історичного розвитку мови? Ці та інші суміжні питання й зумовлюють **актуальність цієї студії**.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському мовознавстві В. М. Винницьким запропоновано таке трактування акцентного типу. За основу акцентної характеристики лексеми (словоформи) береться до уваги не поділ слова (словоформи) на основу та флексію, а її морфемна структура загалом. Оскільки наголос в українській мові (як і в інших східнослов'янських) різномісний та рухомий або нерухомий, то вченим запропоновано два різновиди акцентних типів. До першого різновиду належать слова з нерухомим наголосом, де виділяються такі АТ: кореневий (АТ **К**), флексійний (АТ **Ф**) – для непохідних змінюваних слів, напр.: *жі́ла*, *ша́фа*, *я́ма* та *жу́к* – *жука́*, *жуку́ї*, *жуку́їв*; *хві́ст* – *хвоста́*, *хвості́*, *хвості́в*; *щит* – *щита́*, *щиті́*, *щиті́в*; та префіксальний (АТ **П**), кореневий (АТ **К**), суфіксальний (АТ **С**), флексійний (АТ **Ф**) для похідних змінюваних слів, напр.: *ви́раження*, *ви́селення*, *зі́ткнення*; *оде́ржання*, *вигу́кування*, *зага́рбування*; *визна́ння*, *зібра́ння*, *навча́ння*; *зна́ння*, *життя́*, *чуття́*. До другого різновиду зараховано слова з рухомим наголосом, де виділяються такі АТ: коренево-флексійний (АТ **КФ**) і флексійно-кореневий (АТ **ФК**) – для непохідних змінюваних слів, напр.: *ди́во* – *дива́*, *мо́ре* – *моря́*, *се́рце* – *серця́*; *весло́* – *вєсла*, *перо́* – *пе́ра*, *число́* – *чи́сла*; та коренево-флексійний (АТ **КФ**), флексійно-кореневий (АТ **ФК**), суфіксально-флексійний (АТ **СФ**), флексійно-суфіксальний (АТ **ФС**) та ін. для похідних змінюваних слів, напр.: *запи́ска* – *запискі́*, *ля́лька* – *лялькі́*, *шпи́лька* – *шпилькі́*; *брехня́* – *брєхні́*, *кільце́* – *кільця́*, *похва́ла* – *похва́ли*; *земля́к* – *землякі́*, *палі́й* – *палі́ї*, *стрибу́н* – *стрибуні́*; *висота́* – *висо́ти*, *довгота́* – *довго́ти*, *широта́* – *широ́ти* [1, с. 33–244].

У лінгвістичній літературі поняття акцентного типу визначається так. За визначенням академіка В. Г. Скляренка, акцентна парадигма – тип розподілу наголосу (наголос на основі або закінченні) у словоформах парадигми. В акцентологічній літературі вживаються ще терміни: акцентний тип, акцентна крива, схема наголосу [8, с. 16].

В. М. Винницький теж вважає, що «рухомість-нерухомість наголосу виявляється в процесі формотворення і словотворення. Ці властивості наголосу і при словозміні, і при словотворенні мають свої особливості. Рухомість-нерухомість наголосу перевіряється при формотворенні (формозміні), через те що наголошування слова без його зміни ще нічого не говорить про переміщення або постійність наголосу. Тільки акцентуація лексеми в цілому дає загальну картину рухомості або нерухомості наголосу...

Висвітлення рухомості-нерухомості наголосу з погляду словотворення передбачає акценту характеристику похідних слів на основі мотивуючих слів. Якщо похідне утворення зберігає акцентування мотивуючого слова (основи), то в таких випадках виступає словотвірна нерухомість наголосу. Якщо ж акцентуація похідного слова відрізняється від наголошення мотивуючого слова, то це є проявом словотвірної рухомості наголосу. Значить, словотвірна рухомість і нерухомість наголосу визначається тільки щодо наголошування похідного слова порівняно з акцентуванням мотивуючого слова. Рухомість-нерухомість окремо взятих похідного і мотивуючого слів до уваги не береться» [1, с. 26–27].

Отже, під акцентним типом слід розуміти певні схеми-моделі розташування наголосу в процесі формотворення (словозміни) чи словотворення.

Акцентний тип як одиниця акцентології має свої особливості в синхронічному і діяхронічному аспектах вивчення акцентних систем мов із різномісним наголосом. Акцентний тип в діяхронії – це поділ повнозначних слів на три акцентні парадигми – баритоновану (а.п. *a*), окситоновану (а.п. *b*) і рухому (а.п. *c*). Така класифікація акцентних типів-реконструкцій застосовується дослідниками, що є представниками нової (морфологічної) слов'янської акцентології, під час аналізу праслов'янської та ранньодавньоруської акцентних систем. Вона стосується як непохідних, так і похідних слів, проте в обох випадках характеризує акцентну реконструкцію слова тільки з морфологічного погляду. Навіть під час аналізу суфіксальних і префіксальних праслов'янських слів ученими виводиться морфологічна акцентна характеристика похідного слова. Наприклад, академік В. Г. Складенко, реконструюючи акцентуацію праслов'янських похідних віддієслівних іменників, утворених за допомогою форманта **-ьba*, виводить акцентну парадигму похідного слова в суто морфологічному плані: **bornьbà* (а.п. *b*) – від **borniti* **bornitъ* (а.п. *c*), **dārgьbà* (а.п. *b*) – від **dāriti* **dāritъ* (а.п. *c*), **drūžьbà* (а.п. *b*) – від **drūžiti* **drūžitъ* (а.п. *c*), **kosьbà* (а.п. *b*) – від **kositi* **kositъ* (а.п. *c*), **vořьbà* (а.п. *b*) – від **vořiti* **vořitъ* (а.п. *c*) [7, с. 282]. Інакше кажучи, дослідником встановлено, що похідні іменники, утворені від дієслів на **-iti* **-itъ* рухомою акцентною парадигмою, набули нової акцентуації, отримавши флексійну акцентуацію, таким чином змінивши рухомий акцентний тип твірного слова на нерухомий. Тоді як у дериваційному плані ці похідні іменники належатимуть до рухомого акцентного типу.

Мета дослідження – сформулювати дефініції формотвірних, дериваційних і формотвірно-дериваційних акцентних типів, визначити їхні різновиди та ознаки, визначити перспективи подальшого дослідження дериваційних акцентних типів.

Виклад основного матеріалу. Усі акцентні типи ми поділяємо на формотвірні (словозмінні), дериваційні (словотвірні) та формотвірно-дериваційні, або акцентні типи мішаного різновиду.

Формотвірні (словозмінні) акцентні типи – це схеми-моделі розподілу наголосу між словоформами тієї самої лексеми в межах її словозмінної парадигми, що передбачають поділ цих словоформ на основу і флексію, у межах чого визначаємо:

- 1) наосновний формотвірний (словозмінний) нерухомий АТ;
- 2) флексійний формотвірний (словозмінний) нерухомий АТ;
- 3) формотвірний (словозмінний) рухомий АТ, коли наголос в одних словоформах припадає на основу, а в інших на флексію (чи навпаки).

Детальна класифікація формотвірних (словозмінних) акцентних типів представлена в працях В. М. Винницького [1].

Формотвірні (словозмінні) акцентні типи мають такі ознаки:

1) в основі цього типу лежить морфологічна словозмінна парадигма, у якій усі члени – це форми того самого слова, основним засобом творення яких є найчастіше флексія;

2) притаманні всім змінюваним повнозначним частинам мови (не мають таких АТ прислівники та дієприслівники, оскільки позбавлені словозмінних морфологічних категорій, а отже, і форм словозміни);

3) охоплюють як непохідні, так і похідні змінювані слова;

4) можуть бути як рухомими, так і нерухомими;

5) характеризуються продуктивністю/непродуктивністю, хоч переважна більшість з них в українській мові є продуктивними.

На думку М. М. Пещак, «взасмодія акцентуації і морфонологічних явищ виступає одним із вирішальних засобів у регулюванні словозміни, а отже, у формуванні класів відмінюваних частин мови» [6, с. 325].

Дериваційні акцентні типи – це схеми-моделі розташування наголосу в межах найменшої одиниці дериватології – словотвірної пари, компонентами якої, як відомо, є твірне і похідне слова.

Інакше кажучи, розглядається акцентуація твірного слова й акцентуація похідного слова в комплексі, а особливості акцентуації (рухомість/нерухомість наголосу) окремо взятих твірного й похідного до уваги не береться, при цьому враховується наголошення початкових (словникових) форм змінюваного слова, наприклад, для іменників це форма наз. одн., для прикметників – наз. одн. чол. р., для числівників – наз., для дієслів – неозначена форма дієслова (інфінітив).

У зв'язку з цим виникає цілком закономірне питання: для чого розмежовувати акцентні типи на формотвірні (словозмінні) й дериваційні? Річ у тім, що, по-перше, наголос відіграє дуже важливу роль як при формотворенні, так і при словотворенні, виконуючи кульмінативну, дистинктивну та ідентифікаційну функції; по-друге, ФАТ визначається тільки для змінюваних слів, а похідність/непохідність слова значення не має, тоді як ДАТ охоплює лише похідні повнозначні слова, а змінюваність/незмінюваність до уваги не береться, у зв'язку з чим повну акцентну характеристику слову можна дати лише з урахуванням і формотвірних, і дериваційних чинників; по-третє, під час аналізу акцентуації похідного змінюваного слова на сучасному етапі розвитку мови обидва типи можуть мати різну акцентну характеристику. Наприклад, похідний іменник жіночого роду *скарбніця* має нерухомий ФАТ (САТ) *S*, з одного боку (одн. наз. *скарбніця*, род., дав. місц. *скарбніці*, зн. *скарбніцю*, ор. *скарбницею*, кл. *скарбнице*; мн. наз., зн., кл. *скарбніці*, род. *скарбніць*, дав. *скарбніцям*, ор. *скарбніцями*, місц. *скарбніцях*), а з іншого – рухомий ДАТ *RS* (*скарбніця* ← *скарб*). Щоправда, іноді акцентна характеристика похідного змінюваного слова є тотожною. Наприклад, похідний віддієслівний іменник *бажання* має і ФАТ (САТ) *S*, і ДАТ *S*.

Дериваційні акцентні типи мають такі ознаки:

1) в основі цього типу взято найменшу одиницю дериватології – словотвірну пару, члени якої являють собою лексеми з власним лексичним значенням, що відрізняються одна від одної словотворчим формантом (афіксом). У структурно більших одиницях дериватології – словотвірних ланцюгах, парадигмах і гніздах – визначення дериваційного акцентного типу все одно визначається за акцентною характеристикою словотвірної пари, тому що остання є складовим елементом зазначених одиниць;

2) притаманні лише похідним як змінюваним, так і незмінюваним повнозначним частинам мови (непохідні ДАТ не мають, бо для них не визначається твірне слово, тоді як наявність форм словозміни для ДАТ є неважливою);

3) охоплюють всі похідні змінювані слова;

4) можуть бути як рухомими, так і нерухомими;

5) характеризуються регулярністю/нерегулярністю; для регулярних визначається продуктивність/непродуктивність ДАТ;

6) при визначенні ДАТ важливою є акцентуація як твірного, так і похідного слова.

Мішаний різновид акцентних типів ми визначаємо як формотвірно-дериваційні. **Формотвірно-дериваційні акцентні типи** – це схеми-моделі розташування наголосу при творенні синтетичних форм ступенів порівняння, видових пар дієслова та його гібридних форм – дієприкметника і дієприслівника.

Виділення мішаного різновиду акцентних типів – формотвірно-дериваційного акцентного типу – пов'язується нами з особливостями функційної природи категорії ступенів порівняння та категорії виду. Згідно з морфологічною концепцією І. Р. Вихованця згадані категорії за ранговими морфологічними показниками належать до категорій другого рангу, що виявляють свій статус на декількох граматичних рівнях мови: «До категорій другого рангу зараховуємо морфолого-словотвірно-синтаксичні категорії, які обслуговують передусім словотвірний рівень мови, ... але мають ознаки морфологічної категорії завдяки своїй відносній регулярності» [3, с. 31; 4, с. 52]. Традиційно в українському мовознавстві категорію ступенів порівняння прикметників визначали як морфологічну словозмінну, але новітні граматичні дослідження переконливо доводять, що згадана категорія кваліфікується як словотвірно-синтаксична або як морфолого-словотвірно-синтаксична [2; 5].

К. Г. Городенська визначає категорію виду як «функційно неоднорідну, бо [ця категорія – С.П.] ґрунтується на словозмінній і словотвірній сутностях... Категорія виду є дієслівною морфологічною категорією мішаного, словозмінно-словотвірного типу [4, с. 395–396].

У зв'язку з цим в акцентуаційному плані синтетичні форми нульового, вищого (найвищого) ступенів порівняння, а також імперфективні та перфективні видові пари дієслів утворюють мішаний різновид акцентних типів, який ми пропонуємо називати формотвірно-дериваційним, напр.: *близький* – *бліжчий* (ФДАТ **FR**), *глибокий* – *глібчий* (ФДАТ **SR**), *дужий* – *дужчий* (ФДАТ **R**), *молодий* – *молодчий* (ФДАТ **FR**), *новий* – *новіший* (ФДАТ **FS**), *яскравий* – *яскравіший* (ФДАТ **SS₁**); *підписати* – *підписувати* (ФДАТ **SR**), *вивезти* – *вивозити* (ФДАТ **PR**), *дати* – *давати* (ФДАТ **RS**), *лишити* – *лишати* (ФДАТ **S**), *забезпечувати* – *забезпечити* (ФДАТ **R**).

В українському мовознавстві немає однозначної відповіді на питання про те, якими є суфікси дієприкметників і дієприслівників – словотворчими чи формотворчими. Це пов'язано з різними поглядами на частиномовний статус дієприкметників і дієприслівників. У сучасній українській лінгвістиці є два погляди на ці класи слів. Згідно з першим, традиційним, дієприкметники та дієприслівники є особливими (гібридними, атрибутивними) формами дієслова, які поєднують граматичні ознаки – загальнокатегорійне значення, морфологічні категорії та синтаксичні функції – двох частин мови: дієслова і прикметника, дієслова і прислівника. У такому разі дієприкметники та дієприслівники входять до парадигми дієслова як словоформи, а їхні афікси є формотворчими, оскільки вони утворюються від інфінітивних і презентних основ: *ходити* – *ходівши*, *ходять* – *ходячи*, *ходи-ти* – *ходжений* тощо.

Інший погляд, зокрема І. Р. Вихованця й К. Г. Городенської, полягає в тому, що дієприкметники й дієприслівники вважаються віддієслівними прикметниками та прислівниками, тобто відповідні згадані вище пари є актом не формотворення, а словотворення [3, с. 146–150; 3, с. 286–287; 4, с. 292–296]. З цієї позиції дієприслівникові та дієприкметникові суфікси виступають не як формотвірні, а як словотворчі засоби: *дозріти* → *дозрілий*, *вирішити* → *вирішений*, *поміти* → *помітий* тощо.

В акцентуаційному плані дієприкметникові та дієприслівникові утворення доречніше розглядати як такі, що поєднують ознаки формо- і словотворення, тому згадані вище пари слід розглядати в контексті формотвірно-дериваційних акцентних типів.

Формотвірно-дериваційні акцентні типи дуже близькі за своєю природою до дериваційних, оскільки являють собою, як і власне дериваційні, двочленну структуру, але при цьому

акцентна характеристика такого типу ґрунтується на врахуванні всієї морфемної структури загалом, включаючи флексію та власне формотворчі афікси.

Основні ознаки проміжного формотвірної-дериваційного типу такі:

- 1) визначається для окремих класів (груп) слів, чиї морфологічні категорії мають міжрівневий граматичний статус, тобто виявляють себе як на рівні морфології, так і на рівні словотвору;
- 2) обмежені окремими групами прикметників та дієслів (до таких груп слів належать ступеньовані форми прикметників, видові пари дієслів, а також дієприкметники та дієприслівники);
- 3) можуть бути (як ФАТ і ДАТ) рухомими та нерухомими;
- 4) на відміну від ФАТ і ДАТ, завжди регулярні й продуктивні.

Висновки. Отже, в сучасній українській мові, як і в інших слов'янських мовах з нефіксованим наголосом, акцентні типи поділяються на три основні різновиди: формотвірні, дериваційні та формотвірної-дериваційні. У цій студії ми запропонували дефініції цих трьох акцентних типів і визначили їхні ознаки. Ці акцентні типи відповідно до природи українського наголосу можуть бути рухомими і нерухомими, регулярними і нерегулярними, продуктивними і непродуктивними, ДАТ підлягають класифікації на рівні морфеміки і морфології. Це, своєю чергою, відкриває перспективи подальших досліджень у царині синхронічної і діахронічної акцентології і дериватології, а саме: по-перше, надає можливість створення класифікації дериваційних акцентних типів за морфологічними і морфемними критеріями; по-друге, у межах цих критеріїв – можливість визначення рухомих і нерухомих акцентних типів, що дасть змогу по-новому подивитися на акцентні норми сучасної української мови та визначити тенденції в уніфікації акцентних типів; по-третє, відкриває перспективи діахронічного (порівняльно-історичного) дослідження акцентних змін у процесі лексичної і синтаксичної деривації; по-четверте, закладає підвалини для зіставного (контрастивно-типологічного) дослідження дериваційних акцентних типів у слов'янських мовах з нефіксованим наголосом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Винницький В. М. Українська акцентна система: становлення, розвиток : монографія. Львів : Біблос, 2002. 578 с.
2. Вихованець І. Р. Морфологічні категорії? Словотвірні? Чи граматичні міжрівневі? *Актуальні проблеми українського словотвору* / за ред. Василя Ґрещука. Івано-Франківськ : Плай, 2002. С. 13–18.
3. Вихованець І. Р., Городенська К. Ґ. Теоретична морфологія української мови : монографія. Київ : Пульсари, 2004. 400 с.
4. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія : монографія / І. Р. Вихованець, К. Ґ. Городенська, А. П. Заґнітко, С. О. Соколова ; за ред. К. Ґ. Городенської. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураґо, 2017. 752 с.
5. Костусяк Н.М. Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників : монографія. Луцьк : Вежа, 2002. 179 с.
6. Морфемна структура слова : монографія / Т. О. Грязнухіна, Н. Ф. Клименко, Л. І. Комарова, М. П. Муравицька, М. М. Пещак ; відп. ред. М. М. Пещак. Київ : Наукова думка, 1979. 336 с.
7. Складенко В.Ґ. Праслов'янська акцентологія : монографія. Київ : Українська книга, 1998. 342 с.
8. Складенко В.Ґ. Акцентна парадигма. Українська мова : Енциклопедія / ред. кол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000. 752 с.